

МОВА ЯК СИСТЕМА І СТРУКТУРА В ЛІНГВОГРАМАТИЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ

А.А. Дем'янюк, канд. філол. наук

СЛОВОТВОРЧІ ПРЕФІКСИ ТА ПРЕФІКСОЇДИ ІМЕННИКІВ

У статті аналізуються різні погляди мовознавців на препозитивні компоненти слів, а також принципи їх класифікації.

The article deals with analysis of different point of views of linguists on prepositive components of words, and principles of their classification.

Незважаючи на те, що останнім часом словотвір плідно розвивається, питання про префіксальний спосіб словотворення іменників української мови чітко не розв'язане. Недостатня увага приділяється йому в навчальних посібниках, граматиках. Тут повторюється традиційна думка про те, що префікси мало використовуються як засіб творення іменників (М.А.Жовтобрюх¹, О.Т.Волох², М.Я.Плющ³, А.П.-Грищенко⁴); до розряду словотворчих іменникових префіксів відносяться переважно лише споконвічно слов'янські *без-, на-, пра-, су-, до-, за-, над-, по-, під-, прі-, при-, про-, між-, не-, перед-* та ін., серед яких сплутуються словотворчі засоби різних способів словотворення (префіксального і префіксально-суфіксального), а саме: самостійні префікси і префікси, що вживаються у функції перших компонентів конфікса (префіксально-суфіксального форманта).

У праці "Сучасна українська літературна мова" в розділі "Префіксальні іменники"⁵ виділяються власне іменникові префікси, префікси, спільні для іменників та прикметників, і префікси, спільні для іменників та дієслів. Серед наведених ілюстрацій із префіксами, спільними для іменників і дієслів, лише одне слово *провесна* беззастережно можна вважати прикладом чисто префіксального утворення, інші – префіксально-суфіксальні деривати з матеріально-вираженим або нульовим суфіксом: *подвір'я, побратим* (названий брат), *примор'я, прохолода* (легкий холодок) – відіменникові, *прозелень, прозолоть* (із нульовим суфіксом) – відприкметникові; окремі – безсуфіксні: *побратим* (той, хто вступив у побратимство із ким-небудь), *прохолода* (прохолодне місце). Деякі іменники в системі сучасної мови словотворчого префі-

кса не мають: *поверх, подорож, повітря, пригород, приєрмк, прихвостень*, вони становлять інтерес з етимологічного боку. Серед префіксів, спільних для іменників і прикметників, наводяться такі: *не-* (*нещастя, недоля, нечисть, нероба, неволя*), *без-/безо-* (*безвладдя, безводдя, безземелля, безробіття, безсилля, безвість, безодня*), *перед-/передо-* (*передплужник, передгір'я, передмова, передумова, переддень*), *між-/межи-* (*міжряддя, міжгір'я і межигір'я, межиріччя, межипліччя*), *спів-* (*співавтор, співбесідник, співробітник, співзвучність, співвідносність*). Але всі наведені іменники з префіксами *без-* (крім *безвість*), *між-* утворені префіксально-суфіксальним способом. Слова *співзвучність, співвідносність* мотивуються прикметниками, а не іменниками і мають словотворчий формант *-ість* із значенням абстрактної ознаки; *нечисть* – безсуфіксне утворення від прикметника *нечистий*, а *нероба* – префіксально-суфіксальне (з нульовим суфіксом) від *не робити*. Отже, із 26 наведених тут прикладів префіксального способу творення слів тільки 8 є власне префіксальними іменниками (*безвість, нещастя, недоля, неволя, передмова, передумова, переддень, співавтор*). Серед префіксальних утворень (із власне іменниковими префіксами) у цій книзі нерідко наводяться іменники, утворені суфіксальним (*пагорбок*), префіксально-суфіксальним способом (*паросток, пасинок, пазелень, паморозь*) – останні два з нульовим суфіксом; *узлісся, узбіччя, сузір'я, суглинок, сутінки й сутінок, суміш* – з нульовим суфіксом. До іменників, утворених префіксальним способом, зараховано і слова *пращур, супряга*, у яких у сучасній українській мові словотворчі префікси не виділяються, бо словотвірні відношення між похідними і твірними словами порушені, у системі сучасної мови не виявляються. Не належать до префіксальних утворень і *прірва, прізвище, прізвисько*, адже префікс додається до твірного слова в цілому. Твірне слово, повністю включаючись у склад похідного, зберігає в ньому свою граматичну й лексичну визначеність.

Та й обмежувати префікси сучасної мови лише традиційними вже не можна. Поширення нових запозичених слів сприяло закріпленню у словотвірній системі української літературної мови префіксів типу *анти-, архі-, віце-, гіпер-, де-, екс-, екстра-, інтер-, квазі-, контр-, нео-, обер-, пост-, псевдо-, ре-, суб-, супер-, ультра-* та ін. Включення таких запозичених елементів у східнослов'янське словотворення сприяло поживавленню семантично близьких їм рідномовних префіксів

і загальній активізації префіксального способу творення імен (О.І. Голанова⁶, А.А. Москаленко⁷, В.М. Русанівський⁸).

У сучасному мовознавстві, у тому числі й українському, немає єдиного погляду на словотворчий характер чужомовних препозитивних, а також деяких синонімічних їм успадкованих одиниць типу *лже-*, *після-*. Відсутня цілком визначена класифікація подібних препозитивних морфем. Курси сучасної української літературної мови подають різну кількість запозичених префіксів. Так, М.А. Жовтобрюх⁹, І.К. Білодід¹⁰ виділяють 4 таких префікси (*анти-*, *контр-*, *ультра-*, *архі*), О.Т. Волох¹¹ – 7 (*анти-*, *дез-*, *контр-*, *ультра-*, *гіпер-*, *супер-*, *екстра-*), А.П. Грищенко¹² – 12 (*анти-*, *архі-*, *віце-*, *дис-*, *екс-*, *екстра-*, *контр-*, *обер-*, *прото-*, *ре-*, *супер-*, *ультра-*). У Вступі до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов серед запозичених префіксів іменникового словотвору слов'янських мов названі 7 (*архі-1*, *анти-*, *а-*, *контр-*, *віце-*, *дис-*, *де-*)¹³. У Словнику української мови¹⁴ до префіксів зараховано *анти-*, *архі-*, *дис-*, *контр-*, *про-*, елементи ж *архі-2*, *екс-*, *псевдо-*, *квазі-*, *віце-*, *обер-*, *прото-*, *суб-*, *супер-*, *ультра-*, а також питомий *після-* визначаються як перші частини складних слів. В.М. Русанівський¹⁵ та В.О. Горпинич¹⁶ серед запозичених іменникових префіксів сучасної української мови налічують уже понад 20 морфем (*ана-*, *екто-*, *ім-/ін-*, *інтер-*, *ко-/ком-*, *кон-*, *про-*, *анти-*, *архі-*, *де-/дез-*, *віце-*, *дис-*, *екс-*, *екстра-*, *контр-*, *обер-*, *прото-*, *ре-*, *суб-*, *супер-*, *ультра-*). Широке коло препозитивних одиниць чужомовного походження, що кваліфікуються як префікси, розглядається у Словнику іншомовних слів, але його упорядники відносять префіксацію, очевидно, до синтаксичного способу, тобто до словоскладання. Так, наприклад, серед префіксів даються *апо-*, *амфі-*, *гіпер-*, *гіпо-*, *мета-*, *пар-*, *пери-* (*апоміксіс*, *амфіміксіс*, *гіпертермія*, *гіпертонія*, *гіпертрофія*, *гіпотрофія*, *гіпотермія*, *метабіоз*, *парантроп*, *перигей*) і одночасно словотворчі елементи *...міксіс*, *...термія*, *...тонія*, *...трофія*, *...термія*, *...біоз*, *...антроп*, *...гей* пояснюються як частини складних слів. Пор.: *гіпер...* – префікс, що означає підвищення, надмірність¹⁷; *гіпертрофія* – (від *гіпер...* і *...трофія*) – збільшення об'єму органа тіла або його частини, зумовлене збільшенням об'єму клітин чи тканин органа або збільшенням кількості їх¹⁸; *...трофія* – у складних словах вказує на зв'язок із поняттям "їжа", "живлення", напр., *гіпертрофія*¹⁹.

А.А. Москаленко, аналізуючи неологізми з компонентами *супер-*, *ультра-*, *гіпер-*, *мікро-*, *міні-*, розмежовує два структурних типи в українській та російській літературних мовах: неологізми з префіксами *супер-*, *ультра-*, *гіпер-* і складні слова з першим компонентом *мікро* і *міні*. Але при цьому зауважує: у наш час *мікро-* та *міні-* стали першими компонентами нових складних слів, другим компонентом яких були слова не тільки іншомовного, а й рідномовного походження, що сприяло розширенню сфери їх ужитку й поступовому перетворенню на морфеми²⁰.

Отже, препозитивні елементи типу *архі-*, *екс-*, *квазі-*, *обер-*, *суб-*, *псевдо-*, *прото-*, *супер-* та ін. одними дослідниками кваліфікуються як префікси, іншими – як перші частини складних слів. Дехто компоненти складних слів *макро-*, *мікро-*, *нео-*, *псевдо-* називає навіть префіксальними словами²¹. Невпорядкованим залишається питання про функціонально зближені з префіксами кореневі з походження морфеми (префіксоїди) – такі початкові елементи слів, як *само-*, *міні-*, *напів-*, *радіо-* та ін. Одні лінгвісти зараховують префіксацію до афіксального словотворення, інші вважають її словоскладанням.

Відсутність єдиного погляду на препозитивні компоненти слів (префікс, споріднений з ним елемент, напівпрефікс, субафікс, префігований словоелемент, префіксоїд, перша складова частина, перша частина складного слова, коренева морфема та ін.), принципи їх класифікації позначилась і на чинному орфографічному кодексі та довідниках із культури мови, хоча ще в 1980 р. С.Я. Єрмоленко наголошувала на тому, що у правописних рекомендаціях однозначними й загальноприйнятими повинні бути визначення таких елементів морфемної будови слова²². Так, Український правопис до складних відносить іменники: а) з першою частиною *пів-*, *напів-*, *полу-*, (*півколо*, *напівсон*, *полукіпок*), б) утворені з двох іменників (*контр-адмірал*, *унтер-офіцер*, *штабс-капітан*), в) з першою складовою частиною *віце-*, *екс-*, *лейб-*, *максі-*, *міді-*, *міні-*, *обер-* (*віце-президент*, *екс-чемпіон*, *лейб-медик*), а всі слова з першими частинами *авіа-*, *авто-*, *агро-*, *біо-*, *VELO-*, *водо-*, *газо-*, *геліо-*, *гео-*, *гідро-*, *екзо-*, *екстра-*, *електро-*, *зоо-*, *ізо-*, *квазі-*, *кіно-*, *космо-*, *лже-*, *макро-*, *мета-*, *метео-*, *мікро-*, *мілі-*, *моно-*, *мото-*, *нео-*, *палео-*, *псевдо-*, *радіо-*, *рентгено-*, *соціо-*, *стерео-*, *супер-*, *теле-*, *термо-*, *турбо-*, *фоно-*, *фото* й под. називає складноскороченими²³. У посібниках із культури мови іменники з першою частиною

авіа- й под., кваліфіковані Українським правописом складноскороченими, подаються як складні, *контр-*, *контра-* відносяться до префіксів. *Интер-*, *ультра-* у Словнику-довіднику з культури української мови характеризуються як перші частини складних слів, а у Словнику-довіднику: Українське літературне слововживання – як префікси. Про те, що складними для з'ясування статусу виявилися перші частини багатьох слів, що вони й сьогодні не знайшли свого задовільного розв'язання, свідчать і деякі словникові статті. Наприклад: *Екстра...* перша частина складних слів (або префікс), що означає надмірність, винятковість: *екстраклас*, *екстраординарність*²⁴ і *Екстра...* Префікс, що означає надмірність, винятковість, розташування поза чимсь: *екстраординарний*²⁵ або *ЕКС...* – *ЕКС...* *Екс...* перша частина складних слів, що відповідає поняттю "колишній"; пишеться через дефіс: *експрезидент*, *екс-чемпіон*. *Екс...* Префікс, що означає відокремлення, рух догори, позбавлення, звільнення, зміну якості, завершення: *експансія*, *екстрадиція*²⁶. Як розрізняють наведені вище слова: складні чи прості?

Мають рацію ті вчені (О.І. Голанова²⁷, В.М. Русанівський²⁸), котрі префіксами називають такі морфеми, що відповідають тим критеріям, які визначають цей тип препозитивних одиниць. Значення префіксів має певну самостійність. Приєднуючись до цілого слова, вони звичайно не змінюють значення слова докорінно, а лише додають до нього якийсь відтінок значення, що більше чи менше локалізується в префіксі. До словотвірного розряду іменних префіксів відносимо незалежно від походження (воно не істотне на сучасному зрізі) препозитивні одиниці з узагальнено-абстрактним значенням, що при утворенні нового слова не змінюють семантику твірної основи, а лише уточнюють її.

Чужомовні препозитивні одиниці, що виділяються в запозичених, а нерідко й у рідномовних, словах із семантичною та структурною однорідністю, не функціонуючи самостійно (як окреме слово: *максі*, *міні*, *стерео*, *радіо*), у межах словотвірної системи української мови вже виконують роль словотворчих афіксів.

Отже, під словотворчим префіксом розуміємо ту частину похідного слова (морфему), що у своєму розвитку (а більшість префіксів сучасної мови генетично зв'язана зі словом, службовим або повнозначним) набула відповідного узагальненого значення і виступає перед твірним словом, уточнюючи його значення. При цьому треба мати на увазі, що

Йдеться про синхронний словотвірний аналіз слів сучасної української літературної мови. Якщо в Граматиці-70²⁹ небезпідставно здавна традиційна й відома східнослов'янським мовам препозитивна одиниця *лже-* відноситься до перших компонентів складних слів російської мови (О.І. Голанова вважає її префіксом), то наявність в українській мові лише застарілого слова *лжа* ("брехня, неправда"), етимологічно співвідносного з препозитивною одиницею, свідчить про завершений процес перетворення його на морфему і показує, що діахронний аналіз структури слова відмінний від синхронного. Історичному процесові зміни словотвірної структури похідних із *лже-*, що охопив цілий словотвірний тип, сприяло закріплення у словотвірних системах української та російської літературних мов запозичених словотворчих формантів *квазі-*, *псевдо-*, *бо-*, як зазначає О.І. Голанова, з самого початку співіснування цих трьох префіксів їх значення, семантичні і словотвірні зв'язки в цілому були однотипними, коло основ, з якими поєднуються ці морфеми, обмежується узагальненими іменами та іменами осіб³⁰.

У питанні про специфіку творення слів шляхом префіксації дотримуємося погляду тих учених (М.Д. Степанова³¹; В.В. Лопатін, І.С. Улуханов³²; П.М. Каращук³³), які зараховують її до деривації, вважаючи окремим самостійним способом словотворення. Префіксальний спосіб – це утворення нового слова шляхом приєднання префікса до самостійного слова. Словотвірне значення похідного виражається за допомогою префікса, що є формантом. У ролі твірної бази (основи) виступає слово в усій сукупності його форм. Цей спосіб діє лише в межах того самого лексико-граматичного класу слів. Згідно з класифікацією словотвірних процесів, запропонованою О.С. Кубряковою, семантичні наслідки префіксального процесу мають форму модифікації, яка спостерігається при словотворенні всередині однієї частини мови і яка дозволяє описати різницю між похідними і твірним словом у лексичних термінах³⁴. Ось чому іменники утворюються за допомогою префіксів від іменників, а не від іменникових та дієслівних основ, як вказують окремі дослідники³⁵.

Словотворчі префікси використовуються, як правило, у простих словах, а префіксоїди, як і суфіксоїди, – у складних, бо, споріднюючись за словотвірними функціями з афіксами, вони ще не втратили генетично-семантичний зв'язок із коренями. Наприклад, префіксоїд

авіа- формує слова, що виражають ознаку за відношенням до певної предметної ділянки, відповідає поняттю "авіаційний": *авіабаза, авіабомба, авіадесант, авіазв'язок, авіаескадрилья, авіаклуб, авіалінія, авіамодель, авіапарк, авіапошта, авіатехніка, авіатраса*; він зберігає прозорий зв'язок зі спільнокореневим словом *авіація*, завдяки цьому мовці усвідомлюють його як компонент складного слова. Засобом словотворення префіксоїди, як і префікси, виступають лише тоді, коли є відповідні твірні слова.

Небезпідставно В.М. Русанівський висловлює припущення, що кількість префіксів, очевидно, дедалі зростатиме за рахунок префіксоїдів³⁶, причому як власне українських, так і запозичених. Дослідники подають хоч і різне, але велике число афіксоїдів. У реєстрі тлумачного словника їх відзначено понад 700 одиниць, у Словнику іншомовних слів – понад 300, і переважають серед них ті, що є префіксоїдами³⁷. Велику продуктивність у межах української мови здобули запозичені префіксоїди, їх біля 150³⁸. Думка В.М. Русанівського про те, що власне українські префіксоїди нечисленні, уточнюється В.О. Горпиничем із посиланням на Інверсійний словник української мови, що нараховує їх понад 210³⁹.

Неоднаковий кількісний розподіл структур складних слів не випадковий. Н.Ф. Клименко твердить, що матеріал "Морфемно-словотвірного фонду сучасної української мови" Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, у якому зібрано найповніший на сьогодні список лексики української мови (понад 160 тис. одиниць), засвідчує двоїстість функціонального характеру багатьох морфем у сучасній мовній системі. Вона ґрунтується на їхній здатності набувати ознак різних функціональних класів, що забезпечує взаємопереходи між словами різних способів словотворення, формує різні за формою засоби вираження функціонально близьких словотвірних значень⁴⁰. Остаточний перехід одиниці з одного класу до іншого, тобто повну зміну, можна встановити лише в історичній перспективі.

Безсумнівним є те, що префіксоїди як перехідний тип морфем у сучасній українській мові є потужним засобом творення слів.

¹Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. 1. – К., 1972. – С. 238; ²Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. – К., 1989. – С. 68; ³Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К., 1994. – С. 167; ⁴Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – К., 1997. – С. 280; ⁵Сучасна

українська літературна мова: Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К., 1969. – С. 107; ⁶Голанова Е.И. Об одном типе препозитивных единиц в современном русском языке (на материале имён с префиксами квази-, лже-, псевдо-) // Развитие современного русского языка. – М., 1975. – С. 160; ⁷Москаленко А.А. Неологізми з першим компонентом супер-, ультра-, гіпер-, мікро-, міні- в українській та російській мовах // Українська мова і література в школі. – 1975. – №7. – С. 42; ⁸Русанівський В.М. Префіксальний словотвір // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 230; ⁹Жовтобрюх М.А. Знач. праця. – С. 248; ¹⁰Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К., 1969. – С. 36; ¹¹Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. – К., 1989. – С. 68; ¹²Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – К., 1997. – С. 281; ¹³Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – К., 1966. – С. 174; ¹⁴Словник української мови: В 11 т. – К., 1970-1980. ¹⁵Русанівський В.М. Знач. праця. – С. 237-238; ¹⁶Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 44; ¹⁷Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1974. – С. 166; ¹⁸Там само. – С. 168; ¹⁹Там само. – С. 684; ²⁰Москаленко А.А. Знач. праця. – С. 42; ²¹Безпояско О.К. Іншомовні префікси в українській мові // Українська мова і література в школі. – 1979. – №7. – С. 28; ²²Єрмоленко С.Я. Морфемна і словотвірна будова складних слів – основа для вироблення критеріїв їх правопису // Складні питання сучасного українського правопису. – К., 1980. – С. 10; ²³Український правопис. – К., 1996. – С. 30-33; ²⁴Гринчишин Д., Капелюшний А., Сербенська О., Терлак З. Словник-довідник з культури української мови. – Львів, 1996. – С. 113; ²⁵Головащук С.І. Українське літературне слововживання: Словник-довідник. – К., 1995. – С. 99; ²⁶Там само. – С. 98; ²⁷Голанова Е.И. Знач. праця. – С. 164; ²⁸Русанівський В.М. Знач. праця. – С. 232; ²⁹Грамматика современного русского языка. – М., 1970. – С.162; ³⁰Голанова Е.И. Знач. праця. – С. 164-165; ³¹Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка. – М., 1953; ³²Грамматика современного русского языка. – М., 1970; ³³Карашук П.М. Словообразование английского языка. – М., 1977; ³⁴Кубрякова Е.С. Семантика производного слова // Аспекты семантических исследований. – М., 1980. – С. 121; ³⁵Миرونюк Н.П. Відсубстантивні іменники з префіксом під- в українській мові // Питання словотвору. – К., 1979. – С. 69; ³⁶Русанівський В.М. Знач. праця. – С. 240; ³⁷Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К., 1998. – С. 165; ³⁸Горпинич В.О. Знач. праця. – С. 48; ³⁹Там само. – С. 47; ⁴⁰Клименко Н.Ф. Знач. праця. – С. 164-165.